

М.К. Іваннікова
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ФІЛІГРАНОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ У КОДИКОЛОГІЇ
РУКОПИСНИХ КНИГ XVII ст.
(НА ПРИКЛАДІ РУСЬКОГО ХРОНОГРАФА РЕДАКЦІЇ 1620 р.)**

Філігранологія як метод аналізу водяних знаків з метою датування паперу і часу створення рукописів почала розвиватися в середині XIX ст. і була спрямована на вирішення суто науково-практичних питань атрибуції анонімних та недатованих рукописних творів під час описування та каталогізації рукописних книг та архівних документів з допомогою встановлених водяних знаків на датованих книгах та документах. Ця принципова методика мала важливе значення для історії розвитку науки, культури, освіти періоду середньовіччя, оскільки надавали можливість хронологічно простежити літературний процес, уточнити історичні події, проаналізувати весь культурний ареал певного часу. Перші філігранознавчі довідники з'явилися в середині XIX ст., і з того часу, хоча й досить повільно, створення альбомів філіграней продовжується дотепер.

Найраніша на території нашої країни публікація водяних знаків була здійснена у 1842 р., коли львівський історик Олександр Батовський в своїй роботі, присвяченій хроніці Бежановського, репродукував один водяний знак XVII ст.¹ У другій чверті XX ст. філігранографія відокремилася від палеографії, утворивши свою окрему дисципліну – філігранологію. Основу для вивчення філіграней в 20–30-х роках закладено працями К. Тромоніна, М. Ліхачова, І. Каманіна та О. Вітвіцької, Ш. Бріке, А. Ніколаї². В 50-х роках XX ст. почало діяти міжнародне товариство “The Paper Publications Society”, яке реалізує міжнародний проект філігранознавчих альбомів “Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia or Collection of Works and Documents Illustrating the History of Paper”, що був призначений для полегшення визначення часу виникнення рукописних книг, публікується значна кількість

альбомів, серед них видання Е. Хівуда, З. Участкіної, К. Тромоніна, В. Мошина³.

Поступово фактографічний матеріал, зібраний дослідниками водяних знаків, почав збагачуватися новою проблематикою, і філігранознавство вийшло за межі прикладного значення, поширюючись на увесь цикл питань, пов'язаних з виробництвом паперу, історією папірень, папірницькою справою. Опис та систематизація водяних знаків стала лише частиною загальної дисципліни філігранології. На даному етапі розвитку сучасної філігранології цей термін сприймається не лише як дисципліна, що вивчає історію водяних знаків, їх види, типи, походження, а як наука в цілому про папір (на цьому наполягав у своїй монографії “Історія українського паперу” український дослідник філіграней та автор спеціальних довідників-альбомів Орест Мацюк)⁴.

В українській історіографії більше вживається термін “філігранознавство”, якого ми притримуємось, оскільки розглядаємо практичні аспекти філігранознавчого методу в кодикології. Філігранознавче вивчення – це один з перших етапів аналізу джерела, який дає відомості про автентичність, походження та час написання рукопису. Однак аналіз історії створення рукописної книги (далі РК) з допомогою філіграней може здійснюватися лише з урахуванням результатів комплексного аналізу. Так, основна заслуга розробки комплексних питань аналізу історії РК належить палеографам і текстологам, які не можуть працювати з текстом без з'ясування питання походження та дати створення рукопису⁵.

Філігранознавчий аналіз є попереднім етапом кодикологічного вивчення рукописних книг. Його суть складається з того, що кодиколог виявляє наявність філіграней у кодексі, їх розташування, тип, вид та різновид, варіанти, порівнює знаки з опублікованими датованими знаками в альбомах філіграней, вивчає спеціальні статті, присвячені паперознавству та особливостям вироблення паперу і його маркування, торгівлі, паперовому виробництву в різних періодах існування писемної традиції, при необхідності (коли як водянні використані геральдичні знаки, символи, атрибути) звертається до геральдичних матеріалів. Усе це здійснюється з метою датування рукописів, які, в абсолютній більшості слов'янських кодексів, є анонімними. Ця анонімність і відсутність дати створення пам'ятки або переписування рукопису є певною мірою закріплена традиція, яка виходить за межі церковної книги і розповсюджується до XVII ст. також і на рукописні твори світського характеру. Поняття авторського тексту виникає в

слов'янських землях у нові часи, однак, пізніше, ніж у країнах Західної Європи і повністю реалізується лише на початку XVIII ст.

Разом з тим, традиції переписування як рукописних книг, так і творів, які за походженням вважаються компілятивними, продовжувалася в Україні і в XVII ст., хоча у цей період вже активно розгортається книгодрукування. Розвиток паперового виробництва в Європі був тісно пов'язаний із новим економічним станом країн після буржуазних революцій, починається бурхливий розвій у промисловому виробництві і запровадження нових економічних стосунків. Це відбивається на різкому збільшенні кількості паперових фабрик, відповідно швидко змінюються власники, а отже з'являється значна кількість нових водяних знаків, прискорюється обіг паперу, відкриваються нові торгові шляхи тощо. Тому філігранознавчий аналіз рукописних книг XVII ст., з одного боку, спрощується (з'являється значна кількість досліджень цього періоду, альбомів філіграней тощо), з іншого, – ускладнюється (у зв'язку із меншою залежаністю паперу, зростанням кількості варіантів та різновидів знаків тощо). Водночас, у XVII ст. зростають можливості філігранознавчого аналізу не лише для встановлення дати рукопису, а й для вивчення безпосередньо методів створення рукописної книги.

Хоча методи філігранознавства відомі вже понад ста років і, здавалось би, залежать від наявності палеографічних та філігранознавчих публікацій, однак реальна практика атрибуції дати виникнення рукопису та його філіграней завжди потребує набагато більшої роботи з рукописом, ніж простий пошук і порівняння знаків. Взагалі, однією з характерних особливостей рукописних пам'яток XVII ст. є великий обсяг і значна кількість різномірних водяних знаків. Для полегшення роботи з філігранями ми пропонуємо табличний метод їх аналізу у співставленні із нумерацією зошитів та збереженістю рукопису.

Для ілюстрації деяких специфічних методів філігранознавчого аналізу рукописних пам'яток XVII ст. розглянемо одну з найпоширеніших пам'яток рукописної традиції – Хронограф. Це досить розповсюджений і популярний в XVII ст. пам'ятник історії, відмінними особливостями якого є те, що його тексти анонімні, він має великий обсяг, а також відомий у багатьох списках та редакціях, які виникали в XVI–XVII ст.

Хронограф як пам'ятка історії та літератури, присвячена подіям світової історії, займає особливе місце в кодикологічному аналізі істо-

рії писемної культури XVII ст.⁶ Розвиток світських тенденцій в літературі XVII ст. викликав надзвичайну популярність його як світської книги для повсякденного читання, своєрідного підручника з всесвітньої історії. Функціонально хронографи є пам'ятниками історіографії, однак вони не обмежуються викладенням тільки історичних подій та їх трактуванням, а включають також відомості географічного та природничого характеру, змістовні коментарі тощо. Відсутність канонічних вимог викликала численні переопрацювання тексту, виникнення багатьох хронографічних компіляцій, зокрема в XVII ст.

Хронографами початково називалися переклади грецьких літописів Георгія Амартола, Іоанна Малали, хронік Іоанна Зонари та Костянтина Манассія. В Росії з XV ст. були відомі пам'ятники, близькі до Хронографа, – Еллінській та Римський літописець першої і другої редакцій, які склали звод грецьких літописів Іоанна Малали та Георгія Амартола. Такі твори є хронографічними компіляціями і були відомі в Росії та Україні, як “Руські Хронографи”. До інших хронографічних компіляцій відносяться такі списки, як: Архівський та Віленський хронографи, Троїцький хронограф, Тихонравовський хронограф, “Повість о трех пленениях Иерусалима” тощо.

Питання щодо походження та часу створення Руського Хронографа є таким, що найбільш дискутується в історіографії. Історія створення та походження різних редакцій хронографів, починаючи від Хронографа 1512 р., викладалась у працях таких відомих дослідників XIX – початку XX ст., як А. Попов, О. Шахматов, С. Розанов⁷, а також вчених 70-х років XX ст. О. Творогова, А. Седельникова, Б. Клосса⁸. Впродовж значного часу в історіографії побутувала думка відомого літописознавця О. А. Шахматова, що найраніший Хронограф виник у 1442 р. і був складений відомим південнослов'янським агіографом Пахомієм Лагофетом, а пізніші редакції 1599, 1601, 1617, 1620 рр. та відома західноруська редакція є переробками Хронографа, що виникли у другій половині XV ст. Однак дослідження О. В. Творогова довели, що найранішим видом з тих, що дійшли до нашого часу, є Хронограф 1512 р., інші – пізніші за походженням переробки Хронографа 1512 р., однак вони зв'язалися з деякими з джерел Хронографа⁹. Б. М. Клосс вважає датою створення Хронографа 1516–1522 рр. і атрибує його походження Іосифо-Волоколамським монастирем¹⁰.

В Інституті рукопису НБУВ (далі ІР НБУВ) зберігаються три Хронографи редакції 1620 р. – першого, другого та третього розрядів

(за класифікацією А. Попова). Два з них (першого та другого розрядів) надійшли до ІР НБУВ у 1934 р. разом із зібранням Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Попередній опис цих Хронографів був зроблений професором М. Сперанським в 1900 р., однак він не провадив філігранознавчого аналізу пам'ятки¹¹. Третій рукопис із колекції М. Костомарова знаходиться в ІР НБУВ від 1927 р. – після передачі колекції Київського університету до фондів Бібліотеки. Рукописна частина цієї колекції була описана С. Масловим у 1910 р.¹²

Хронографи 1620 р. складаються із 169 глав. Для всіх трьох різновидів, що містяться в ІР НБУВ, характерною є наявність кількох вступних статей. Хронограф розпочинається розповіддю про створення світу та закінчується, як і редакція 1617 р., “восшествием на престол” Михайла Федоровича Романова. Відзначимо, що опис подій початку XVII ст. значно детальніший. Важливе значення для історико-кодикологічного та текстологічного аналізу пам'ятки має стаття “О отложении мяса инокам”, де переписувач посилається на рік створення редакції, здійснюючи розрахунок років. Це дозволяє орієнтуватися в редакціях хронографів та даті створення редакції. Там вказується дата 1577 р. (помилково) або 1617 р (як у випадках, що розглядаються нами)¹³. У своїх рекомендаціях В. Рибін та О. Творогов вказують на те, що найбільш характерні відмінності Хронографа 1620 р. від Хронографа 1617 р. та розрядів 1620 р. зустрічаються в розділах, присвячених подіям так званого “смутного времени”¹⁴.

Застосувавши макротекстологічний аналіз зазначених пам'яток (більш детальний аналіз не був метою цієї роботи), треба відзначити, що серед різних списків XVII ст. дуже рідко можна зустріти два ідентичних за змістом Хронографи. Приймаючи за основу класифікацію, яку пропонують А. Попов¹⁵ та автори “Методичних рекомендацій по описуванню слов'яно-руських рукописів”¹⁶, слід відзначити певну умовність поділу цих пам'яток на редакції та ізводи: усі з досліджуваних рукописів мають значну кількість відмінностей від текстологічних характеристик, які зустрічаються в науковій та науково-методичній літературі з цього питання. Така поліваріантність текстологічних відмінностей є характерною особливістю списків РК XVII ст.

Пропонуємо опис Хронографів, що зберігаються в ІР НБУВ. Послідовність списків наводиться у порядку розрядів, незалежно від дати списку. У змісті наводяться розділи Хронографа про “смути” і вказуються їхні відмінності в різних розрядах. Слід зазначити, що

вони суттєво відрізняються від указаних О. Твороговим та В. Рибіним в методичних рекомендаціях, про що конкретно зазначається при описанні тексту розрядів.

1. **Ніжинський–І список Руського Хронографа 1620 р., першого розряду.** Кінець 80-х років XVII ст.– не пізніше 1693 р. – ІР НБУВ, ф. 310, № 39.

У 1° (18,7 x 28,7), на 677 арк. Скоропис другої половини – кінця XVII ст.

Організація сторінок непостійна. Поле тексту: 14–15,7 x 23,4–24; кількість рядків на сторінці коливається від 19 до 23 рядків (частіше – 20).

Нумерація аркушів двох типів: 1) кирилична (зошитів та розділів) та 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, вірогідно, під час опрацювання РК в Ніжинському інституті М. Сперанським, оскільки на форзаці нижньої кришки оправи є вірчий запис з його підписом. Нумерація зошитів частково зроблена з помилками, потім – виправлена.

Заголовки та ініціали виконані кіновар'ю; записи на полях (крім заголовків рубрик) – темно-коричневим чорнилом, пізніші – олівцем синім та чорним. Заголовки рубрик – кіновар'ю.

Власницькі записи: на аркушах 2–20 “Сия книга Глаголемаа Гранографъ Сто[л]ника Івана Івановича Засѣцкогѡ, а по[д]писаль сию книгу своєю рукою лѣта /зса (1693) гѡдуѡеврала въ патый д[е]нь”.

Старі шифри та штампи: на першому аркуші стоїть печатка Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Запис невідомого: “рукопись 1693 года, когда была у Занѣцкаго”.

Книга написана неохайно, з численними виправленнями. Наявна постійна зміна почерків. Стосовно редакції та ізводу – слід навести такі відомості.

Загальна характеристика змісту: в статті “Об отложении мяса инокам” (арк. 440 зв.) розрахунок років на 1617 рік.

Після вступних статей:

арк. 119: “Предисловие книзе глаголемей Гранограф, сиречь летописец.

арк. 128 зв.: “Изложение о православной вере христианста. Зри, внимай”. Сказание глав [иже в] книзе сей.

арк. 536 зв.: Глава 163. “Царство Борисово еже от синклитского сану рекомого Годунова”. Друга стаття “О ростриге и о смерти царя Бориса”. Початок: “Видев же сие всевидящее око недреманное...”. Потім статті: “О второй брани”, “О пленении Конарицкой волости от Бориса”,

“О приступех Кромам граду Борисовых воевод”, “О укреплении Борисове всенародного множества московского и всея Руси” и “О смерти Бориса”.

арк. 563 зв.: Глава 166. “Царство Василия царя попронарекван[ие] Шуйского”. Далі статті: 1) “О поставлении Гермогена патриарха”, 2) “О злом развратнице Петрушке и о прочих мятежниках”, 3) “О принесении мощей святого мученика царевица Дмитрия и о избавлении града Москвы от безбожных мятежников”. Наступні статті – 4) “Повесть сия есть вельми дивна...” та 5) “О приходе к Москве смоленския силы и донских стрельцов”, за рекомендаціями О. Творогова та В. Рибіна, мають бути в Хронографі 1620 р. третього розряду. Далі йдуть статті, які мали б міститися після третьої: 6) “Паки о победе Василия царя на злыя мятежники и на начальнаго и препоганаго Петрушки”, 7) “Плачеве и рыдание злотекущаго кола житейского”, 8) “О новоявленном развратнице тишины егоже имя нарицашея дикой вор Тушинской”, 9) “О мужестве царского воеводы князя Михаила Васильевича Скопина”, 10) “О победе ложного царика и о побеге от Москвы” і т. д.

Філіграні.

1 Арк. 1–7, 16–39, 45–98, 107–186, 188–219, 264–271, 295–469, 522–647: “лілія під короною на геральдичному щиті” – подіб.: (без літер LD) на № 2165, (Лауцявічус¹⁷) – **1639 р.**, № 910 (Діанова, 1980¹⁸) – **1647 р.**, №№ 1675–1679 (Хівуд¹⁹) – **1699, 1704, 1701, 1700 рр.**, № 1666 (Хівуд²⁰) – **(1654 р.)**,

2. Арк. 8–15, 243–246, 272–278, 470–477: “голова блазня” I – подіб. № 332 (Діанова, 1997.²¹) – **1683–1684 рр.** та № 377 (Діанова, 1997.²²) – **1689 р.**, № 379 (Діанова, 1997.²³) – **(1689 р.)**,

3. Арк. 40–44, 235–242, 247–254, 478–485, 494–505, 656–665: “голова блазня” II – тотож. № 199 (Діанова, 1997²⁴) – **1677–1683 рр.**

4. Арк. 99–106, 227–234, 506–513, 648–655: “голова блазня” III – тотож. № 233 (Діанова, 1997²⁵) – **1680 р.**, сх. № 842 (Діанова, 1993²⁶) – **1669 р.**, № 843 (Діанова, 1993²⁷) – **1680 р.**

5. Арк. 220–226а: “голова блазня” IV – філігрань нечітко проглядається, подіб. № 512 (Діанова, 1997²⁸) – **1678–1680 рр.**

6. Арк. 279–294, 486–493, 514–521: “голова блазня” V – подіб. № 258 (Діанова, 1997 р.²⁹) – **1684 р.**

7. Арк. 187: “кола” – подібного знака не знайдено.

8. Арк. 666–677: “якір” – сх. на №№ 1290–1292 (Діанова, 1980³⁰) – **1692–1694 рр.**, № 1437 (Лауцявічус³¹) – **1691 р.**

Для того, щоб мати уявлення про змішування філіграней та зміни

паперу під час складання списку, водяні знаки розташовані по зошитах так:

№ зошита	№ аркуша	Тип зошита	Водяний знак
1	2	3	4
а (1)	1-7	4/4	лілія в щиті під короною
в (2)	8-15	4/4	голова блазня I (7-ми зубц.)
г (3)-е (5)	16-39	4/4	лілія в щиті під короною
(6)	40-44	2/3	Голова блазня II (5-ти зубц. з к/м)
з (7)-аі (11)	45-84	4/4	лілія в щиті під короною
ві (12)	85-90	4/2	лілія в щиті під короною
гі (13)	91-98	4/4	лілія в щиті під короною
ді (14)	99-106	4/4	голова блазня III (з 5-ма зубц. та великим носом)
еі (15)	107-186	4/4	лілія в щиті під короною
вклеєний?	187	-	кола з літерами
ке (25)-ки (28)	188-219	4/4	лілія в щиті під короною
кѳ (29)	220-226а	4/4	голова блазня IV (7-ми зубц., менший ГБ I)
л (30)	227-234	4/4	голова блазня III (230/231); голова блазня I (227-229; 232-234)
ла (31)	235-242	4/4	голова блазня II
лв (32)	243-246	2/2	голова блазня I
лг (33)	247-254	4/4	голова блазня II
лд (34)	255-263	4/4	голова блазня IV
ле (35)	264-271	4/4	лілія в щиті під короною
л (36)	272-278	4/4	голова блазня I
лз (37)-	279-294	4/4	голова блазня V (5-ти зубц. з к/м БГ)
ли (38)			
лю (39)-ми (48)	295-374	4/4	лілія в щиті під короною
мѳ (49)	375-381	4/3	лілія в щиті під короною
н (50)-Г (60)	382-469	4/4	лілія в щиті під короною
Ѡ а (61)	470-477	/4	голова блазня I (470, 472, 473/474, 477); голова блазня II (471/476)
Ѡ в (62)	478-485	4/4	голова блазня II
Ѡ Г (63)	486-493	4/4	голова блазня V
Ѡ д (64)	494-497	2/2	голова блазня II
Ѡ е (65)	498-505	4/4	голова блазня II 498-500/503-505); голова блазня I? (501/502 погано просм.)
Ѡ s (66)	506-513	4/4	голова блазня III
Ѡ z (67)	514-521	4/4	голова блазня V (514-515/520-521); голова блазня II (516-517/518-519)

1	2	3	4
џи (68)-пг (83)	522–647	4/4	лілія в щиті під короною
пд (84)	648–655	4/4	голова блазня III
пе (85)	656–663	4/4	голова блазня II
п (86)	664–665	1/1	голова блазня II
87	666–672	4/3	якір
88	673–677	2/3	якір

Такий метод дозволяє унаочнити розподіл паперу впродовж усього тексту та співставити послідовність змін із текстом. У даному разі аналіз дозволяє датувати цей список Хронографа 1680-ми роками з високим ступенем вірогідності, оскільки наявні філіграні, на котрі знайдені тотожні знаки. Це “голови блазня” в альбомі Діанової – 1677–1683 рр. та 1680 р. на значній кількості сторінок. Інші види знаків також не протирічать цій даті. Співставлення змін паперу та почерків показало, що рукопис писався декількома писцями послідовно від початку і до кінця, а з огляду на неохайність – швидко і на продаж, що підтверджується власницьким записом. У скрипторії одночасно існували декілька типів паперу із знаками “лілії” та “голови блазня”. Папір на ст. 666–677 – “якір” набувався вже наприкінці 80 – на початку 90-х років, останні сторінки переписувалися безпосередньо перед продажем. Слід звертати увагу на основний, переважаючий папір. У даному випадку це папір із знаком “лілії в щиті під короною”. Інший папір міг залишитися від попередніх рукописів і пролежати певний час. Співставлення “лілії” свідчить про те, що між основним і додатковим папером протиріччя у датах немає. Отже, усі тотожні філіграні відповідають одна одній, їм же відповідають і схожі та подібні філіграні, які складають основну частину паперу – “лілія”.

2. Ніжинський–II список Руського Хронографа 1620 року, другого розряду. 40-і роки XVII ст. – ІР НБУВ, ф. 310, № 38.

У 1° (18,6 x 27,2), на 849 аркушах. Скоропис декількох почерків. Чорнило світло-коричневе. Написаний охайно, без виправлень та при невеликій кількості помарок.

Організація сторінки постійна. Поле тексту: 14 x 23,4; кількість рядків – 28, розліновка – подвійна лінія.

Нумерація двох типів: 1) кирилична (аркушів та розділів); 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, вірогідно під час опрацювання РК в Ніжинському інституті М. Сперанським, оскільки на форзаці нижньої кришки оправи є вірчий запис з його підписом.

Заголовки, ініціали та приписки на полях зроблені кіноварю.

Збереженність: Поч. рукопису втрачений: сильно пошкоджені або втрачені аркуші Хронографа були частково переписані (вірогідно при повторному оправленні) – це підтверджує наявність на папері саме такого водяного знака, як і на форзацах (№№ 18, 19, 479, 849). Арк. 1–48 (А-МИ) відсутні.

Поч.: “... недвижимо пребывание [их] заповеданная от святых духовных трьох прехвальных апостолов...” (арк. 1 за новою нумерацією).

Оправа суцільна, дошки обтянуті шкірою. Оздоблення оправи: сліпе тиснення, середник ромбовидної форми без прикрас; збереглися застібки. Оправа ХІХ ст., що підтверджується аркушами форзаца, на яких стоїть водяний знак фабрики Гончарова³² (арк. I, 850), а також на папері, яким реставрувалися аркуші 1–17.).

Власницькі записи: на першому аркуші форзаца є запис [М. Сперанського]: “О врем[ени] напис[ания] Хроногр[афа] см[отри] 497 стр[аницу]. Онъ написан 1617 г.” Але цей запис не можна вважати датуючим для даного списку рукопису, оскільки висновки, зроблені М. Сперанським, стосуються створення протографа данної редакції Хронографа.

Загальна характеристика змісту: в рукописі 169 глав; в статті “Об отложении мяса инокам” (арк. 497 зв.) розрахунок років на 1617 р.

Початок тексту втрачено. Арк. 1 (за попередньою нумерацією зошит 49-й м) – “Слово о[б] премудрости Соломона, в наказание”. На реставрованій частині аркуша, на полях запис: “о вдовицах”.

Глава 163 (арк. 790) – “Царство Борисово, иже от синклитского сану рекомого Годунова”. Перша стаття закінчується словами: “...а был игумен святых чудотворцов Зосимы и Савватия Соловецкия обители”. Далі містяться статті: 2) “О великом боярине московском Федоре Никитиче”; 3) “О ростриге Григории Отрепьеве и начало злым бедам в Росийском государстве”; 4) “Об [от]шествии с Москвы в Литву чернаго диакона Григория, з двумя черныцы и о растрижении его икакo [прельстил] литовскаго короля, со всеми паны”; 5) “О собрании войска Ростриги Гриши”; 6) “Пришествие на русские пределы из Литвы ростриги Григория со множеством вои”; 7) “О приходе московских воевод от царя Бориса”; 8) “О истории брани с еретическими войсками” (стаття з такою назвою не згадується в праці О. Творогова та В. Рибіна³³); 9) “О второй брани с еретическими войсками”; 10) “О пленении Борисове Комарицкие волости”; 11) “О приходе московских воевод от царя Бориса вкромы навзятие града”; 12) “О смерти царя Бориса...”.

Глава 166 (арк. 812 зв.) – “Царство Василя царя попронарекованию Шуйскаго и родословие его”. В списках II розряду такі статті: 1) “О поставлении Гермогена патриарха”; 2) “О сожжении сквернаго тела Растригина и со [адам] сотворенным от него”; 3) “О злом развратнице Петрушке и о прочих мятежниках”...; далі, після статті 7-ої “О мужестве царского воеводы князя Михаила Васильевича Скопина” знаходиться 8-ма стаття “О сонмище мятежников на царя Василя”; 10) “О чудеси бывшем их бытъ воцарство Василя царя”; 11) “О пленении царя Василя и о смерти его и о разорении града Москвы” (назви останніх двох статей також не згадуються в “Материалах к классификации списков Русского хронографа”³⁴).

Філіграні

1. Арк. 1–8, 10–17, 20–67, 68–160, є 159а, 201–232, 249–256, 284–285, 297–312, 337–461, в тому числі літерні: 376а, 391а, 392а, 462–469, 478–565, 655–660, 662–685, 694–717: “лілія в щиті під короною I” – сх. на № 2163 (Лауцявічус³⁵) – 1645 р., № 905 (Діанова, 1980³⁶) – 1643 р., № 211 (Гераклітов³⁷) – 1648–1649 рр., № 212 (Гераклітов³⁸) – 1660 р.

2. Арк. 9–17, 20–67; 464–467: “колони з виноградом” на арк. – сх. № 3797 (Лауцявічус³⁹) – 1640 р.

3. Арк. 257–264, 281–282, 287–288, 289–296, 313–320, 566–597, 599–604, 606–613, 686–693, 686–693: “лілія в щиті під короною” II – тотожн. № 2165 (Лауцявічус⁴⁰) – 1639 р.

4. Арк. 273–280, 283–286, 290–295: “лілія в щиті під короною” III – подібна № 919 (Діанова, 1980⁴¹) – 1643–1644 рр.

5. Арк. 598–605 : “лілія в щиті під короною” IV – подіб. № 192 (Гераклітов⁴²) – 1646 р.

6. Арк. 614–653, 654–661, 726–741, 766–812, 28–847 : “лілія в щиті під короною” V – сх. № 917 (Діанова, 1980⁴³) – 1636 р.

7. Арк. 9–67: “колони з виноградом” – подіб. № 3800 (Лауцявічус⁴⁴) – 1643 р.; № №3491-3492, № 3514 (Хівуд⁴⁵) – 1652 р., 1640 р., 1667 р.

8. Арк. 161–200: “глечик” I – подіб. № 296 (Діанова, 1989⁴⁶) – 1644–1646 рр.

9. Арк. 718–725, 742–765, 813–827а : “глечик” II – подіб. № 298 (Діанова, 1989⁴⁷) – 1644–1646 рр.

10. Арк. 233–248: “лев в гербовому щиті” тотожн. № 866 (Діанова, 1980⁴⁸) – до 1642 р.

11. Арк. 267–270: “Герб Базеля” – сх. №№ 1139-1140 (Діанова, 1980) – 1646–1654 рр., 1632 р.

12. Арк. 18–19 : “Вензель Афанасія Гончарова” – тотожн. № 3445 (Лауцявічус) – 1764–1767 рр.

№ зошита	№ аркуша	№ арк. літерні	Тип зошита	Тип водяного зака
1	2	3	4	5
1	1-8 9-67*1	мѡ, мд-ми, н-на	4/4	лілія в щиті під короною I колони з виноградом (арк. 9) лілія в щиті під короною I (арк. 10-17, 20-67), вензель Афанасія Гончарова (арк. 18-19)
9-20	68-160*2	и-рг*3	4/4*4	лілія в щиті під короною I
21-25	161-200	рд-рмг	4/4	глечик I (з однією ручкою, гребінцем під півмісяцем)
26-29	201-232	рмд-рое	4/4	лілія в щиті під короною I
30-31	233-248	pos-рча	4/4	лев в гербовому щиті (233-234/239-240, 241-242/247-248), лілія в щиті під короною I (235-236/237-238, 243-244/245-246)
32	249-256	рчв-рчѡ	4/4	лілія в щиті під короною I
33	257-264	с-сз	4/4	лілія в щиті під короною II (з літерами LD),
34	265-272	си-сеі	4/4	лілія в щиті під короною II Герб Базеля (267/270)
35	273-280	csi-скг	4/4	лілія в щиті під короною III (з к/м ID) (275-276/277-278) та Лілія в щиті під короною II
36	281-288	скд-сла	4/4	лілія в щиті під короною I (284/285); Лілія в щиті під короною II (281-282/287-288); лілія в щиті під короною III (283/286)
37	289-296	слв-слѡ	4/4	лілія в щиті під короною II (289/296); Лілія в щиті під короною III (290-292/293-295)

1	2	3	4	5
38–39	297–312	см-сне	4/4	лілія в щиті під короною I
40	313–320	снс-сзг	4/4	лілія в щиті під короною II
41	321–328	сзд-соа	4/4	колони з виноградом (322–324/325–327); лілія в щиті під короною II (321/328)
42	329–336	сов-соѳ	4/4	лілія в щиті під короною II
43–58	337–461* ⁵	сп-уг	4/4	лілія в щиті під короною I
59	462–469	уд-уаі	4/4	лілія в щиті під короною I (462–463, 465/466, 468–469); колони з виноградом (464/467)
60	470–477	уві-уѳі	4/4	лілія в щиті під короною I (470, 471, 473/474, 476, 477); колони з виноградом (472/475)
61–83	478–565	ук-фе	4/4	лілія в щиті під короною I
84–87	566–597	фс-фкз	4/4	лілія в щиті під короною II
88	598–605	фки-флд	4/4	лілія в щиті під короною II (599–601/602–604); лілія в щиті під короною IV (інша форма щита та к/м) (598/605)
89	606–613	фле-фмв	4/4	лілія в щиті під короною II
90–94	614–653	фмг-фпв	4/4	лілія в щиті під короною V (з літерами IV)
95	654–661	фпг-фч	4/4	лілія в щиті під короною I (655–657/658–660); лілія в щиті під короною V (654/661)
96–98	662–685	фча-хді	4/4	лілія в щиті під короною I
	686–693	хаі-хкв	4/4	лілія в щиті під короною II
	694–717	хкг-хмс	4/4	лілія в щиті під короною I
91	718–725	хмз-хнд	4/4	глечик II
92–93	726–741	хне-хо	4/4	лілія в щиті під короною V

1	2	3	4	5
94–96	742–765	хоа-хчд	4/4	глечик II
97–100	766–797	хче-ψкд	4/4	лілія в щиті під короною V
101	798–804	ψке-ψлд	4/3	лілія в щиті під короною V
102	805–812	ψле-ψмг	4/4	лілія в щиті під короною V
103–104	813–827а	ψмд-ψно	4/4	глечик II
105–107	828–847	dз-доѳ* ⁶	4/4* ⁷	лілія в щиті під короною V

*¹ Аркуші мають три нумерації, зошити після опрацювання виділити складно; № 18 та 19 переписані у XIX ст.

*² Є арк. 159а.

*³ Бракує номера лв.

*⁴ 12-й зошит – 3/4; 14-й зошит – 4/3.

*⁵ Є літерні арк. 376а, 391а, 392а.

*⁶ Арк. 848 не має кириличної нумерації

*⁷ 3/3 (з. 108), 4/3 (з. 107)

Зміна почерків здійснюється безсистемно і не збігається із зміною зошитів, що свідчить про послідовне переписування протографа. Усі філіграні однозначно дають можливість датувати рукопис 40-ми роками XVII ст. Відсутність початку і наявність паперу з вензелем Афанасія Гончарова (арк. 18–19), що датується 1764–1767 рр., вказують на дату реставрації і опрацювання рукопису – середина 60-х років XVIII ст., коли був переплутаний текст на початку рукопису.

“Лілія в щиті під короною V” та “глечик II” додавалися у кінці, після нестачі паперу. Великий різнобій у використаному папері також свідчить про те, що скрипторій працював на продаж і закупавав багато паперу. Хронограф писався на залишках паперу, послідовно по зошитах різними писцями.

3. Костомаровський список – I Руський Хронограф редакції 1620 р., третього розряду. 70-і роки XVII ст. – IP НБУВ, ф. VIII, № 112/144.

У 1° (30,8 x 19,8), на 566 арк. Скоропис.

Організація сторінки: поле тексту – 13,5 x 23,5, кількість рядків – 30. *Нумерація* двох типів: 1) кирилична – зошитів та глав (внизу посередині аркуша, поч. з *иі* (18). Зошити пронумеровані коричневим чорнилом, глави – кіновар'ю; 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, коричневим чорнилом та олівцем.

Оздоблення не завершено: ініціали писані кіновар'ю, на арк. 45 зв. між главами залишено незаповненим місце для заставки.

Почерків шість; зміна почерків послідовно відбувається на арк. 9, 21, 29, 77, 78, 198 зв.

На полях помітки, пов'язані із текстом, зроблені в різний час різними чорнилами та кіновар'ю.

Збереженість: Рукопис був реставрований в 90-х роках ХХ ст. Зроблено нову оправу, форзаци, каптал, шиття блоку та зошитів. Частково реставровані аркуші 1–14, 20, 21, 228, 252, 255, 325.

Власницькі знаки та шифри: ст. шифр: № 144 (на першому аркуші). Екслібрис: *Отдел рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. № 144. Кол. Костомарова.*

Загальна характеристика змісту: всього 169 глав, від створення світу до початку царювання Михайла Федоровича.

Поч. (арк. 1): “Оглавление глав книги сея” .

Після вступних статей:

Арк. 72 “Глава 1. Книга глаголемая Хронограф яже суть в книзе сей рекше начало писменом царьских родов от многих летописец.: преже от бытии и о сотворении мира от книг Моисеевых, і от Иисуса Наввина, и от судей иудейских, і от четырех царств. Также и о ассирийских царях, и о Македонии и о римских царях, еллин же и благочестивых. И от русских летописец сербских и болгарских. Первые с богом починаем о шестих днех...”

Арк. 460 зв. “Глава 163 (РГГ) Царство Борисово, иже от сигилитскаго сану рекомаго Годунова. 1 статья оканчивается словами: “... а ставил его Богдан Бельской, и нарекоша имя ему новой Царьгород Борисов”, 2) “О начале беды во всей Руси, и о гладе велицем и о мору на люди”, 3) “О зачале разбойничества по всей Руси”, 4) “О ростриге Григории, и о смерти царя Бориса”, 5) “О второй брани”, 6) “О пленении Комарицкия волости от Бориса”, 7) “О укреплении Борисова всенародного множества московского и всея Руси”.

Арк. 495. “Глава 166 (РГ1). Царство Василия царя [попринарекомаго] Шуйского, и родословие ему” в цьому розділі після третьої статті “Святого мученика царевича Димитрия, о принесении мощей и о избавлении града Москвы от безбожных мятежников” розміщуються статті 4) “Выписка из целовальной записи”, наступні (п'ята та шоста) статті “О новоявльвшимся развратнице Петрушке, его ж имя нарицашеся дикой вор тушинской от северских градов попов сын Матяшка Веревкин” “О мужестве царского воеводы князя Михайла Васильевича Шуйского Скопина” за Методичними рекомендаціями має бути в Хронографах першого та третього розрядів⁴⁹, 7) “О приходе к Москве

Гетмана пана Желковського и о бое князем Дмитрием Шуйским...”, 8) “О чудеси бывшего в царство Василия царя”, 9) “Пакийно бысть преславное чудо”, 10) “О пленении царя Василия, и о смерти его и о разорении града Москвы”. Треба зауважити, що за згаданими “Методичними рекомендаціями для Хронографів 1620 р. третього розряду” ще мають бути статті “Повесть сия есть вельми дивна...” та “О приходе к Москве смоленския силы...”, які в даному рукопису відсутні.

Філіграні:

1. Арк.1–8, 29–76, “голова блазня I” – у нашому рукописі папір з цим знаком був виготовлений на давно використовуваній, старій формі, що засвідчується деформованими бубенцями коміра; подіб. № 1921 (Хівуд⁵⁰) – 1648–1649; подіб. №№ 25-26 (Діанова, 1997⁵¹) – 1656, 1651–1653 рр.

2. Арк. “герб Амстердама” – подіб. № 137 (Діанова, 1980) – 1658; сх. на № 75 (Лауцявічус) – 1682, 1686 рр.

3. Арк. “голова блазня II” – тотож. № 181 (Діанова, 1997) – 1677-1681 рр.; сх. на № 1981 (Хівуд) – 1681 р.

4. Арк. “голова блазня III” – сх. на № 12 та № 14 (Діанова, 1997) – 1651–1652 рр., 1652 р.

5. Арк.77–204: “двоголовий орел” – подіб. на № 1024 та № 1025 (Діанова, 1980) – 1628–1629 рр; 1638 р.; сх. на № 1299 (Хівуд) – 1646 р.

6. Арк. “щит під короною” – сх. № 326 (Гераклітов) – 1648–1649 рр.

№ зошита літерний	№ зошита	№ аркуша	Тип зошита	Водяний знак
1	2	3	4	5
–	1*	1–8	4/4	голова блазня I (5-ти зубц. з к/м D)
		9**	1/0	голова блазня I
	2	10–17	4/4	герб Амстердама
	3	18–21	2/2	герб Амстердама
	4	22–28	4/3	голова блазня II (5-ти зубц. з к/м)
	5	29–32	2/2	голова блазня I
	6	33–34		голова блазня I
	7–8	35–50	4/4	голова блазня I
	9	51–56	3/3	голова блазня I
	10	57–64	4/4	голова блазня I
	11–12	65–76	3/3	голова блазня I
	13–28	77–204	4/4	двоголовий орел

1	2	3	4	5
иі-кв	29–33	205–244	4/4	Голова блазня ІІІ (5-ти зубц. з літерами LC та к/м)
кг	34	245–252	4/4	Голова блазня ІІІ (245–246/251–252); голова блазня І (247–248/249–250)
кд-кф	35–40	253–300	4/4	Голова блазня ІІІ
л-лд	41–45	301–340	4/4	Щит з перев'язю під короною з літерою [Щ] та к/м
ле	46	341–348	4/4	Щит з перев'язю під короною (341–343/346–348); голова блазня І (344/345)
лс-м	47–51	349–388	4/4	Голова блазня І
ма	52	389–396	4/4	Голова блазня ІІІ
мв	53	397–404	4/4	Голова блазня ІІІ (397, 398/403, 404); голова блазня І (399, 400/401, 402)
мг-ме	54–56	405–428	4/4	Голова блазня ІІІ
мс	57	429–436	4/4	Голова блазня І (429, 431–432/433–434, 436); голова блазня ІІІ (430/435)
мз-[за]	58–72	437–556	4/4	Голова блазня І
	73	557–563	4/3	Голова блазня І

*Нумерація переписувача до зошита *иі* (18) відсутня

** Відсутній аркуш між арк. 17–18.

У досліджуваному списку, що також писався послідовно, використано папір голландського походження, переважаюча філігрань – “голова блазня” першого типу, яка відливалася вже не на новій, а на довго використовуваній формі, оскільки бубенці в ній значно деформовані, що ускладнює точне встановлення тотожності знака за альбомами. За іншими ознаками також не можна чітко визначити термін написання РК. Крім того, тотожність знаку “голова блазня ІІ” і те, що він зустрічається як на початку, так і в кінці рукопису, свідчить, що рукопис писався, скоріше, в 70-х роках XVII ст., проміжок часу охоплює і початок 80-х років XVII ст. Однак інші філіграні, що датуються значно раніше, та те, що вони розташовані впереміш, свідчать про те, що, вірогідніше, це були 70-і, а не 80-і роки.

При аналізі важливо співставити усі філіграні, що зустрічаються

в рукопису, з метою виявлення протиріч в їх датах на зошитах. Зокрема, важливо відзначити, що слід звертати увагу на основний, переважаючий папір пам'ятки. Крім того, доцільно співставляти зміну філіграней із зміною зошитів та почерків. Хоча для XVII ст., скоріш за все, не дуже характерним є використання одночасно декількох переписувачів навіть для таких рукописів, що були призначені для продажу, однак важливо уявити кількість переписувачів і масштаби скрипторію. Переписуванням книжок в XVII ст. займалися не тільки монастирі, а й спеціальні майстерні. У даному випадку, РК готувалася не на замовлення, про що свідчать неохайні почерки, різний папір, а також відсутність вказівок щодо замовників.

Аналізуючи філіграні будь-якого джерела, треба мати на увазі, що кожна папірна мала не одного, а кількох ганчірників та майстрів-відливальників. Кожний майстер мав свою форму, тому філігрань одного майстра могла не збігатися з філігранню іншого при однаковому типі знака. Крім того, в певній місцевості одночасно могла працювати не одна, а кілька фабрик, які використовували той самий символ, але з варіантами⁵².

Виконавши аналіз філіграней, виділимо ті, що найчастіше зустрічаються.

Герб – “лілія на щиті”. Аналізуючи водяні знаки, наведені в різних альбомах, визначаємо, що “лілія на геральдичному щиті” зустрічається дуже часто і у великій кількості варіантів, тобто ця філігрань була досить розповсюдженою (зокрема, серед паперу московських письмових пам'яток). Зображення подвійної “лілії в геральдичному щиті” як марки для помічення паперу на Заході з'явилося в кінці XVI ст. Одна з найраніших “лілій” була зафіксована Хейцом⁵³. Основною ознакою, за якою ця філігрань розподіляється за групами, – це форма щита. В зв'язку з цим виділяються два різновиди: щит вишуканої форми (ранні варіанти) та щит доволі простої форми, яка наближається до квадратної (пізній за часом варіант).

Рукописи, які аналізуються в цій роботі, мають на своєму папері “лілію” з другим варіантом щита (1639–1645 рр. – ф. 310, № 38; 1639–1700 рр. – ф. 310, № 39). Цей різновид знаку характеризується щитом спрощеного типу та невеликою короною, яка тільки торкається нижньою вигнутою стороною верхньої лінії щита. На щиті – геральдична лілія.

“Лілії на геральдичному щиті під короною”, які стоять на папері Хронографів, – різної якості та чіткості; використано папір з двома водяними знаками одного типу, змішаними без будь-якої системи.

Найраніший знак було виявлено В. Мошиним на документі 1320 р.⁵⁴ Від другої половини XV ст. цей знак ставився французькими фабрикантами⁵⁵. Найпізніший знак цього типу було віднайдено А. Николаї на документі 1697 р.⁵⁶ У всіх своїх видах, варіантах та різновидах він був сформований ще в XVI ст., тому в першій половині XVII ст. він майже не змінювався.

Філігрань “глечик” вважається основним водяним знаком першої половини XVII ст. Цей факт відзначають в своїх працях О.О. Гераклітов, Т. В. Діанова, К. Я. Тромонін⁵⁷. Виникає питання про країну-виробника паперу з таким водяним знаком. Велика кількість варіантів “глечика” французького походження XVI–XVII ст., які вивчав Ш. Бріке⁵⁸, продовжує своє існування і в першій половині XVII ст. Саме тому можна стверджувати, що цей папір також виготовлявся у Франції⁵⁹. Основна ознака, яка покладена в основу класифікації цього типу філіграні, це кількість ручок глечика. Першим таку класифікацію провів Бріке⁶⁰. Керуючись цією ознакою, всі водяні знаки “глечик” були поділені на два основних типи – з однією та двома ручками. Наступною за значенням ознакою є хронологічна зміна форми кришки “глечика”. У межах кожного виду вагомими ознаками є відсутність або наявність прикрас понад “глечиком” та форми такого оздоблення. Всі філіграні зазначеного типу в нашому випадку мають таку характеристику: “глечик” з однією ручкою та з кришкою, яка завершується місяцем. Спираючись на довідковий матеріал, приблизно датуємо папір 1640–1646 рр.

Найбільш відомим водяним знаком XVII ст., безперечно, є “голова блазня”. Ще В. М. Щепкін, аналізуючи характерні типи філіграней для кожного часу, відзначав, що папір з “головою блазня” в зубчастому комірі вказує в російському рукописі на XVII ст.⁶¹ О.О. Гераклітов свого часу зробив цікавий висновок: “Замечательно, что время исчезновения из московских бумаг кувшинчика совпадает с появлением ла фоліе”⁶². Період обігу цієї філіграні – 30-і роки XVII ст. – перша половина XVIII ст., але в довідковій літературі (працях Бріке, Ліхачова, Клепікова, Лауцявічуса) найперші філіграні “голова блазня” датуються XVI ст. Перший папір з таким знаком був вироблений в Німеччині. У XVII ст. з’явилася значна кількість різновидів цього знаку, які мали очевидне різне походження. Пізніше виробництво означеного паперу не стало об’єктом відповідного дослідження серед істориків книги, оскільки для Заходу рукописна книжна культура XVII ст. вже не мала характеру анонімності і була значно меншою за обсягом, ніж друкована книга. Переписування книжок здійснювалося,

як правило, з друкованих книг для поповнення необхідного репертуару літератури у приватних колекціях. Тому висновки російських дослідників різні: О.О. Гераклітов вважав “голову блазня” філігранню французького виробництва, С.А. Клепіков – німецького, В.М. Щепкін писав про цей папір, як про голландський. Це свідчить про відсутність необхідних розробок щодо виробництва пізнішого паперу в Західній Європі та дослідження торгових стосунків між Сходом і Заходом.

Існує два типи філіграні “голова блазня”: з п'ятьма та сімома зубцями на комірі. Подальша класифікація передбачає врахування дрібніших ознак: розміру, форми голови, обличчя, капюшона, бубенців, косички тощо. Ця різниця лежить в основі класифікації знака. У досліджуваному хронографі є п'ять варіантів філіграні. Серед них три варіанти з п'ятьма зубцями на комірі і два семизубцевих. У нашому випадку мова йде про папір 1666–1689 рр.

Що стосується інших типів філіграней: “колони з виноградом”, “кола”, “якір”, “герб Базеля”, то можна робити різні висновки з цього приводу. По-перше, папір з іншими знаками міг потрапити до стопки, наприклад, з “глечиком”, випадково; по-друге, орієнтуючись на датування знаку “якір”, найпізнішого за часом вживання, можемо зробити припущення, що папір з “лілією” закінчився, новий був закуплений вже у іншої папірні чи іншого фабриканта пізніше.

Чергування паперу з різними водяними знаками паралельно із зміною почерку, а також постійна зміна почерків свідчать про паралельне переписування Хронографа кількома писцями, тобто книга писалася нашвидку. Це робилося, коли книга призначалася, як правило, для продажу.

Отже, у філігранознавчому аналізі РК з метою встановлення дати створення рукопису (а стосовно РК слід зазначити необхідність перевірки філіграней і датованих рукописів з метою встановлення підробок) існує певний методичний апарат, що складається із сукупності спеціальних правил та прийомів, які дозволяють з певністю встановити час написання рукопису у межах десятиліття. Порядок здійснення цього аналізу можна репрезентувати так:

1. Перший крок складається з точного обліку та опису усіх водяних знаків, що зустрічаються в рукопису, та встановлення за опублікованими альбомами-довідниками або, при наявності, за існуючими в робочих картотеках датованими рукописами дат цих водяних знаків. Калькування знаку дозволяє встановити його розміри. Необхідно враховувати і деформацію знаку.

2. У разі фіксації розбіжностей у датах знаків, які виходять за

межі можливого терміну написання дат (тобто розходження понад 20 років), проводиться кодикологічний аналіз через співставлення цих водяних знаків із нумерацією рукопису та послідовністю зошитів, типом паперу, зміною почерків, реставраційними роботами, текстом твору з метою встановлення конволютності рукописної книги та з'ясування часу створення окремих її частин й тих творів, що увійшли до складу РК.

3. Після встановленості однорідності або конволютності РК провадиться аналіз однорідних частин РК за філігранями і з'ясовуються терміни побутування водяних знаків. При цьому провадиться класифікація знаків за типом, видом і різновидом, а також ступенем схожості (тотожний знак, близький, подібний тощо). Аналізується як час існування тотожних, так і подібних та схожих знаків.

4. При встановленні дати рукопису необхідно, спираючись на дати водяних знаків, провадити аналіз можливостей залежаності паперу і, відповідно, розширювати межі існування водяних знаків. Отже, питання атрибуції пов'язане не лише із точним встановленням водяного знаку та знаходженням його аналогу або близького знаку в альбомі, а й з питанням залежаності паперу і, відповідно, розбіжністю дати при встановленні часу створення рукопису лише за водяними знаками. Для періоду XVI ст. Ш. Бріке визначав максимальну залежаність у 15 років, хоча він і зауважив, що для більшості рукописів звичайного формату цей термін буде не більшим за 5 років. Російський вчений М.П. Ліхачов вказував, що десятиріччя при датуванні і є максимально точною датою, та й то у випадку, коли в рукопису кілька знаків. В.М. Щепкін та К. Я. Тромонін підтримували (кожний свого часу) М.П. Ліхачова, вважаючи, що "претендовать практически на точность, большую чем десятилетия, вообще не следует..."⁶³. Для паперу на східнослов'янських землях у XVII ст., на нашу думку, можна встановити дату у 5 років, а в окремих випадках – у 10 років. Дата залежаності, на нашу думку, також встановлюється на базі аналізу обсягів паперу, зокрема, – у 5 років можна встановити, орієнтуючись на дату основного масиву паперу. Додані листи, які, як правило, зустрічаються в пам'ятках великого розміру, можуть мати і більші терміни залежаності.

Питання залежаності паперу для XVII ст. в літературі є найменш вивченим у зв'язку з тим, що для цього часу філіграні з роком відливу паперу на малюнку зустрічаються рідко. Найбільш ґрунтовні праці, присвячені висвітленню цієї проблеми, опубліковані Т.В. Діановою⁶⁴. Детально аналізуючи рукописні та друковані книги XVII ст.,

які зберігаються у Відділі рукописів ДІМ (Москва), дослідниця виявила значну кількість датованих знаків і запровадила до наукового обігу новий матеріал, який дозволяє з великим ступенем точності датувати рукописну книгу в межах десятиліття. Водночас, філігранознавчий аналіз за своїм значенням ширше за просто встановлення дати.

Філігранознавчий аналіз джерела має велике значення не лише для визначення дати створення рукописної книги, тобто датування РК, а також історії вироблення, розповсюдження та торгівлі папером. У будь-якому разі проведення подібного дослідження може бути здійснене лише на базі кодикологічного аналізу та кодикографічного описування, коли здійснюється атрибуція джерела, проводиться аналіз часу створення, походження тексту, шрифтів і почерків. При цьому розкривається історія створення та побутування текстів і книги, система організації сторінок, втрати тексту тощо. Філігранознавчий аналіз є попередньою стадією кодикологічної роботи, результат якої стане базою для кодикографічного опису та подальшої репрезентації рукописного джерела і створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст.

¹ *Мацюк О.* Історія українського паперу.– К., 1994.– С. 10.

² *Тромонин К.* Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов.– М., 1844; *Лихачев Н.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве.– СПб.– 1891; *Он же.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков.– СПб., 1899; Альбом филиграней / Систематизировал по сюжетам и снабдил указателями В.М. Загребин.– СПб., 1892; *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566–1651).– К., 1923; *Nikolai A.* Histoire des moulins a papier du Sud-Ouest de la France, 1300–1800.– Bordeaux, 1935.– Vol. 1–2; *Briquet C. M.* Les filigranes...– Leipzig, 1923.– Т. 1–4.

³ Повна бібліографія цієї серії див.: *Андрюшайтине Е.В.* Материалы к библиографии по филиграноведению // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг.– М., 1990.– Вып. 3., ч. 1.– С. 107–110.

⁴ *Мацюк О.* Історія українського паперу.– С. 7.

⁵ *Черепнін Л.В.* Русская палеография.– М., 1956; *Лихачов Д.С.* Текстология.– М. ; Л.– 1983; *Щепкин В. Н.* Русская палеография.– М., 1967.

⁶ Найстаріший з відомих видів хронографів – Хронограф 1512 р. виданий у складі “Полного собрания русских летописей” (СПб., 1911.– Т. 22, ч.1).

⁷ *Попов А.* Обзор Хронографов русской редакции.– М., 1864.– Вып. 1–2. *Шахматов А. А.* К вопросу о происхождении Хронографа. –СПб., 1899.

⁸ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы.– Л., 1975; *Клосс Б.М.* О времени создания Русского Хронографа // ТОДРЛ.– Л., 1971. Т. 26. – С. 248–250.

- ⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы.– С. 188–231.
- ¹⁰ *Клосс Б.М.* Иосифо-Волоколамський монастир и летописание конца XV – первой половины XVI ст. // *Вспомогательные ист. дисциплины.*– 1974.– Вып. 6.– С. 112–113; 116–118; *Он же.* Никоновский свод и русские летописи XVI–XII веков.– М., 1980.– С. 158–169.
- ¹¹ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине.– М., 1900.– Вып. 1.– С. 81–84.
- ¹² *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета св. Владимира.– К., 1910.– С. 17.
- ¹³ *Рыбин В.А., Творогов О.В.* Материалы к классификации списков Русского хронографа // *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.*– М., 1976.– Вып. 2, ч. 1.– С. 143.
- ¹⁴ Там же.– С. 152–154.
- ¹⁵ *Попов А.* Указ. соч.– С. 147–229.
- ¹⁶ *Рыбин В. А., Творогов О. В.* Материалы к классификации списков Русского хронографа.– С. 140–156; *Творогов О.В.* Описание хроник, хронографов и хронографических компиляций // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.*– М., 1973.– Вып. 1.– С. 224–260.
- ¹⁷ *Лауцевіціус Е.Т.* Вказ. пр. В рукописі дана філігрань без літер.
- ¹⁸ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.– М., 1980.
- ¹⁹ *Heawood E.* Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries.– Hilversum, 1950.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ *Дианова Т.В.* Филигрانی XVII–XVIII вв. “Голова шута” : Кат.– М., 1997.
- ²² Там же
- ²³ Там же
- ²⁴ Там же
- ²⁵ Там же
- ²⁶ *Филигрانی XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы :* Кат. / Сост. Т. В. Дианова.– М., 1993.
- ²⁷ Там же
- ²⁸ *Дианова Т.В.* Филигрانی XVII–XVIII вв. “Голова шута”.
- ²⁹ Там же
- ³⁰ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.– М., 1980.
- ³¹ *Лауцевіціус Е. Т.* Вказ. пр.
- ³² *Клепиков С.А.* Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века.– М., 1959.
- ³³ *Рыбин В., Творогов О.* Указ. соч.– С. 153.
- ³⁴ Там же.– С. 154.
- ³⁵ *Лауцевіціус Е. Т.* Вказ. пр.
- ³⁶ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.

- ³⁷ *Герасимов А.А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— М., 1963.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ *Лауцевіціус Е.Т.* Вказ. пр.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.
- ⁴² Герасимов А.А. Указ. соч.
- ⁴³ Дианова Т.В. Водяные знаки рукописей России XVII века.
- ⁴⁴ *Лауцевіціус Е.Т.* Вказ. пр.
- ⁴⁵ Heawood E. Op. cit.
- ⁴⁶ Филигрань “Кувшин” XVII в. / Сост. Т. В. Дианова.— М.— 1989.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ *Дианова Т.В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.— 172 с.
- ⁴⁹ Там же.— С. 154.
- ⁵⁰ Heawood E. Op. cit.
- ⁵¹ *Дианова Т.В.* Филигранные XVII—XVIII вв. “Голова шута”.— 165 с.
- ⁵² *Герасимов А.А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— М., 1963.— С. 26.
- ⁵³ Heitz P. Les filigranes des papiers, contenus dans les archives de la ville Strasbourg. Strasbou.— 1902. —N 279 (1590 г.).
- ⁵⁴ *Mošin V., Traljić S.* Filigranes des XIII-e — XIV-e ss.— Zagreb.— 1957.— N 6827.
- ⁵⁵ *Герасимов А.А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— М., 1963.— С. 236.
- ⁵⁶ *Nikolai A.* Histoire des moulins a papier du Sud-Ouest de la France. 1300—1800. Vol. I-II. Bordeaux. 1935.— Vol. 1—2.— t. CXIII-21.
- ⁵⁷ *Герасимов А.А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения; Филигрань “Кувшин” XVII в. / Сост. Т. В. Дианова.— М., 1989; *Тромонин К.Я.* Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых можно узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. — М., 1844.
- ⁵⁸ *Briquet Ch.M.* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier de leur apparation vers 1282 jusqu'en. 1600.— Leipzig, 1923.— Vol. 1—4.
- ⁵⁹ *Герасимов А.А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— С. 23, 236.
- ⁶⁰ *Briquet Ch.M.* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier de leur apparation vers 1282 jusqu'en. 1600.
- ⁶¹ *Щепкин В.Н.* Русская палеография.— М., 1967.— С. 101.
- ⁶² *Герасимов А.А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— С. 23.
- ⁶³ *Щепкин В. Н.* Русская палеография.— С. 208.
- ⁶⁴ *Дианова Т. В.* Водяные знаки рукописей России XVII века.—172 с.; Филигранные XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы : Кат.— М., 1993; *Дианова Т.В.* Филигранные XVII—XVIII вв. “Голова шута”. Кат.— 165 с.